

Atf / Citation

AKBAŞ, M. (2022). "II. Meşrutiyet Dönemi Romanlarında Siyasi Erk Karşıtlığının Mesleklerdeki İzdüşümü", *Gazi Türkiyat*, 30: 215-234.

Geliş / Submitted 18.05.2022

Kabul / Accepted 23.06.2022

DOI 10.34189/gtd.30.012

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ROMANLARINDA SİYASİ ERK KARŞITLIĞININ MESLEKLERDEKİ İZDÜŞÜMÜ*

The Projection of Political Opposition on Professions in the Second Constitutional Era Novels

Merve AKBAŞ**

Öz

Sultan II. Abdülhamit döneminde Meşrutî rejimin hayata geçirilmesini, basın hürriyetinin sağlanmasını arzulayan ve bunlar için çabalayan, aynı zamanda Avrupa'daki gelişmelerden haberdar, çoğunluğu Tıbbiyeli, Mülkiyeli, Harbiyeli genç bir nesil vardır: Jön Türkler. Jön Türklerin teşebbüslerinde başarıya ulaşmaları sonucunda 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilir. Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusanın yeniden faaliyete başlaması, imparatorluktan cumhuriyete geçiş sürecinin ilk ayağıdır. Sultan II. Abdülhamit idaresinin basın ve yayın faaliyetleri üzerindeki yoğun sansür uygulamasının ortadan kalkması, kısa sürede süreli yayının sayısının artmasına ve edebî eser basımının hızlanmasına imkân sunmuştur. Göreceli özgürlük ortamında neşredilen romanların bir kısmı siyasi içeriklidir ve doğrudan padişah ile hükümetini hedef almaktadır. Bunlar içinde parlamenter sisteme geçişin önemli aktörlerinden Jön Türkler ve fikrî ortaklarının padişah idaresinde yaşadıklarını doğrudan konu eden Jönler Mısır'da, Menfi, Kadımlar Arasında, İsyân, Müsebbib?, Jön Türk ve Sevda-yı Medfun Yahut Safahat-i İstibdat, siyasi erk karşıtı romanlar olarak kabul edilebilir. Roman kahramanlarının haftiyelerce jurnallenişleri, sürgünler nedeniyle eğitimlerinin yarıda kalışı yahut mesleklerini icra edemeyişleri, bu konuyu işleyen eserlerin kurgusunda önemli bir rol üstlenmektedir. Bu çalışmada siyasi erk karşıtı roman kahramanlarının meslek erbabı olarak kurguda yer alış biçimleri ile Sultan II. Abdülhamit idaresine yönelttikleri eleştiriler incelenerek mesleğin roman türündeki işlevi sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet dönemi, II. Abdülhamit, siyasi roman, Jön Türkler, meslekler

Abstract

* Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde hazırlanmakta olan "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Romanında Meslekler (1908-1920)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. merve.akbas@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3635-3361

Young Turks who desire and strive for the realization of the constitutional regime and the freedom of the press were mostly from political sciences, medical and military schools. They were interested in and aware of the developments in Europe. As a result of their successful attempt, on July 23, 1908 the Second Constitutional Era is declared. The resumption of Meclis-i Âyan and Meclis-i Mebusan became the first step of the transition process from empire to republic. The disappearance of the governance and the censorship of the Abdulhamid, II on the press enabled the publishing of numerous journals and literary works in a short time. Some of these novels which were published in a relatively free era have political content and target directly the sultan and his government. Among these, *Jönler Mısır'da*, *Menfi*, *Kadınlar Arasında*, *İşyan*, *Müsebbib?!*, *Jön Türk*, and *Sevda-yı Medfun Yahut Safahat-i İstibdat* are considered as the novels against political power and these novels discuss the experiences of Jon Turks who are the important actors of the transition to a parliamentary system, and of those who shared a common idea. Novel characters being informed against by sluths, aborting their education due to exiles, or being enabled to perform their proficiencies play an important role in the fiction of novels dealing with this subject. This study examines how the protagonists of novels against political power take place in fiction as professionals and their criticism against the administration of Sultan Abdulhamit II, and the function of the profession in the novel genre is questioned.

Keywords: the Second Constitutional Era, Sultan Abdulhamit II, political novel, Jon Turks, professions

GİRİŞ

1860'larda Osmanlı İmparatorluğunda ilk anayasa ve parlamenter sisteme geçiş tecrübesini geliştiren Yeni Osmanlıların eleştirileri bilhassa Sultan Abdülaziz devrinin bürokrasi sınıfına yönelikti. Sultan II. Abdülhamit'in 1877'den sonra Avrupa'ya sürgüne göndererek dağıttığı Yeni Osmanlıların yolunu takip edenler ise 1889'da İttihat-ı Osmani (sonrasındaki adıyla İttihat ve Terakki) Cemiyetini kurmuşlardı. Askerî Tıbbiyelilerden İbrahim Temo ve Mülkiye hocalarından Murat Bey'in (Mizanı Murat) öncülüğünde faaliyetlerini sürdüren cemiyetin resmî yayın organlarından *Meşveret* ve *Mizan* gazeteleri hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirlerin yaygınlaştırılmasında büyük rol oynadı. Doğrudan Sultan II. Abdülhamit idaresine yönelik eleştiriler ise fikirlerini sadece halka açıklamanın yetersizliğini fark eden ve eyleme geçebilmek için asker sınıfına hitap etmeye başlayan Jön Türklerindi¹. Ancak Jön Türklerin işi hiç de kolay değildi. Sultan II. Abdülhamit tahta çıkar çıkmaz devlet yönetimini Yıldız Sarayı'nda toplamıştı. Tahttan indirilme, suikasta kurban gitme gibi vehimlerle olası tehlikelere tedbir almak için saltanatının ilk döneminde Mabeyn Başkâtibi Said Paşa'nın da teşebbüsüyle Yıldız Sarayı'nı korumak üzere "Zabıta-i Hafiye Teşkilatı" kurulmuştu². Zamanla ülke geneline yayılan hafiyelik bir meslek kolu hâline gelmiş, parayla beraber ikbal beklentisiyle -aslı olsun olmasın- pek çok bilgi "jurnal" adı altında saraya iletilmişti. II. Abdülhamit'in 1894-1908 yılları arasında Mabeyn Başkâtipliğini yapan Tahsin Paşa, hatıralarında jurnalciliğin geldiği noktayı anlatır: "Jurnalcilik bir ara öyle bir seviyeye gelmişti ki, Hünkâr'a yaranmak veya herhangi bir külâh kapmak için en akla sığmayacak maskaralıklar da jurnal şeklinde Padişah'a arz edilir, hiçbir kıymet ve özelliği olmayan sefiller tarafından da jurnal verilirdi" (2017: 222). Geline bu hâlin en çok etkilediği topluluk ise şüphesiz padişah otoritesine karşı gelen Jön

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mardin 2011; Mardin 2015.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Paşa 2017: 57-58; Karakışla 2015: 37-38.

Türklerdi. Kalem faaliyetleri sınırlanan, jurnaller neticesinde sürgüne gönderilen bu aydın sınıfının yaşadıkları II. Meşrutiyetin ilanından sonra yayımlanan kurmaca eserlere de yansiyacaktı.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ EDEBİYATI

Edebiyat tarihçiliğinde edebî dönemlerin sınırlarını belirlemedeki yaygın anlayış, Gustave Lanson'un edebiyat tarihini medeniyet tarihinin bir şubesi kabul eden görüşünden hareketle geliştirilmiştir (1937: 6). Bir milletin medeniyetindeki değişimler ve kırılma noktaları hâliyle edebî ürünlerini etkilemektedir. Sultan II. Abdülhamit'in 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan edişi, daha önce faaliyetlerini durdurduğu Âyan ve Mebusan Meclislerinin açılması ve anayasal düzene geçiş; onun toplumdaki kontrolcü yönetiminin sonu, yeni bir dönemin de başlangıcıdır. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılması ise cumhuriyet rejimine geçileceğinin bir nevi ilanıdır. O hâlde çok partili siyasi hayatın ve parlamenter sistemin ilk kez uzun soluklu tecrübe edildiği, devletin yönetim anlayışının değiştiği, monarşiden cumhuriyete geçişi hazırlayan bu dönemde gelişen edebiyatı, II. Meşrutiyet dönemi edebiyatı olarak tanımlamak mümkündür. Orhan Okay, sürecin başındaki basın ve yayın faaliyetlerini şöyle anlatır:

"Meşrutiyet'i takip eden birkaç yıl içinde çıkan gazete ve dergi sayısı iki yüz civarındadır. Bunlardan büyük bir kısmı bir veya birkaç sayı çıkıp batmış bile olsa, basımdaki bu furyayı Meşrutiyet'in getirdiği alabildiğine serbestliğin bir tezahürü olarak görmek gerekir. Hiç şüphesiz bu, biraz da anarşiye bulaşmış bir hürriyettir ve anarşinin hürriyet olmadığını söylemenin yasak edildiği paradoksal bir hürriyet anlayışı bahis konusudur. (...) Baskı ve sansür yüzünden yazamamaktan şikâyet edenler için artık sınırsız bir hürriyet devri başlamıştır. Ancak bu defa da edebiyattan uzak bir edebiyat dönemi başlıyordu. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında genel görüşüyle sanat, estetik ve edebiyat endişesi taşımayan bir yığın şiir, hikâye, roman ve tiyatro basın piyasasını doldurmuştur" (2011: 145-146).

II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan eserlerin kaydedildiği çeşitli bibliyografyalar tarandığında³ Orhan Okay'ın ifadeleri daha iyi anlaşılacaktır. Zira ilgili yıl aralığında roman olarak kayıtlı 400'den fazla esere rastlanmaktadır. Yazarlık heveslisi birçok kişinin gelişen hürriyet ortamında, uzunluğu bir ile üç forma arasında değişen, bir kısmı pornografik içerikli çok sayıda eseri "roman" tanımlaması altında

³ Farklı yıl aralıkları esas alınarak hazırlanan bibliyografyalar içinde en kapsamlısı Selin Erkul Yağcı'nın *Turkey's Reading R(evolution) A Study on Books, Readers and Translation (1840-1940)* başlıklı doktora tezinde ilgili yıl aralığında yayımlanmış telif ve tercüme romanları sıraladığı "Catalogue of Indigenous and Translated Novels Published Between 1840 and 1940" başlıklı tablodur (2011: 266-355). Osman Gündüz'ün *İkinci Meşrutiyet Romanı 1908-1918 Yapısal ve Tematik İnceleme*'sinde üzerinde çalışılan eserler çeşitli listelerle verilmiştir (2013: 579-604). Ertuğrul Aydın'ın "1872-2000 Yılları Arasında Yazılan Türk Romanları Bibliyografyası" da benzer çalışmalar arasında sayılmalıdır (2002: 816-841).

bastırıldığı bilinmektedir⁴. Edebî niteliği tartışmalı bu kurmaca eserlerin birçoğu neredeyse birbirinin kopyası gibidir.

Osman Gündüz, bu dönemde basılan romanların takribi kırk yıllık bir tecrübe ve birikimle yazıldığını, üretilen eserlerde toplumsal değerlerin dönüşümünün, çözümlerin, çatışmaların hemen yer bulduğunu söylemektedir (2013: 18). Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra siyasi romanların art arda neşredilmesi bununla ilişkilidir. Siyasi romanların bir kısmı biyografik bilgileri haiz; Jön Türklerin hafiyelikten ve dönemin bürokrasi sisteminden ne derecede ve nasıl etkilendiğini; devlet mekanizmasının çürümüşlüğüne gösterir niteliktedir. 1908-1920 yılları arasında basılan telif siyasi romanların tamamı tarandığında *Jönler Mısır'da*, *Menfi*, *Kadınlar Arasında*, *İşyan*, *Müsebbib?!*, *Jön Türk* ve *Sevda-yı Medfun Yahut Safahat-i İstibdat*'ın konuya ilişkin malzeme sunduğu tespit edilmiştir⁵. Çalışmaya esas alınan romanların bir kısmı kitaplaştırılmadan önce tefrika edilse de burada basım tarihlerine göre kronolojik incelenecektir. Bu değerlendirmelerde amaç, romanları özetlemek değil, roman kahramanlarının mesleklere bakışlarını, geçim yollarını ve geçim sıkıntılarını ilgilendiren noktalara dikkat çekmektir.

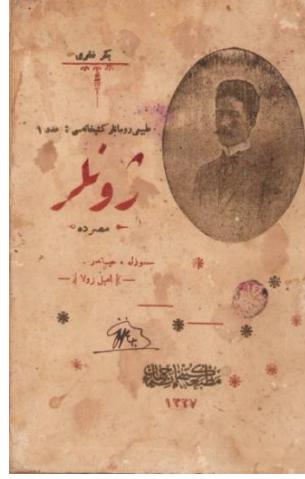
Jönler Mısır'da

Bekir Fahri İdiz'in *Jönler Mısır'da* başlıklı eseri, II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden ilk aylarda yayımlanmıştır ve çalışmaya konu edilen alandaki ilk romandır. Nitekim Âdem Özbek'in Latin harflerine aktararak yayıma hazırladığı *Jönler Mısır'da*'nın ön sözünde belirttiği üzere 4 Teşrinievvel 1324 [17 Kasım 1908] tarihli *Tanin*'de (S. 78, s. 9) eserin yayım ilanı okunmaktadır⁶. Muhtemelen kitap gördüğü ilgiden dolayı yeni bir kapakla Hicri 1327'de tekrar yayımlanmıştır.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak 1987: 25-28.

⁵ Edebiyat tarihlerinde, lisansüstü tezlerde ve birçok akademik yayında, II. Meşrutiyet döneminde "roman iddiasıyla" neşredilmiş eserlerin araştırmacılar tarafından genel bir kabulle sıralandığı yahut incelendiği görülmektedir. Ancak bu eserlerin birçoğunun tek bir konu etrafında şekillenmesi ve başkahramanlarının derinlikten yoksun ve iç çatışma unsurları bakımından eksik kalması, yazarlarının iddiasına rağmen tür olarak roman sayılmasına yeterli değildir. Bu çalışmada, 1908-1920 yılları arasındaki telif ve basılı eserler sözü edilen kıstaslara göre değerlendirilmiş, roman kabul edilenler incelemeye alınmış, tefrika ve tercüme romanlar araştırmanın dışında bırakılmıştır.

⁶ 2013: 15.

Jönler Mısır'da'nın Hicri 1327 tarihli baskısının kapağı
(Fotoğraf, Bekir Fahri İdiz'e aittir. Esere Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi
Seyfettin Özege & Nadir Eserler Koleksiyonundan ulaşılabilir.)

Eserde, Sultan II. Abdülhamit idaresinde Mekteb-i Tıbbiye öğrencisiyken İttihat ve Terakki Cemiyetine katılan ve evrak-ı muzırca ile yakalanan Necip'in kaçtığı Mısır'da yoklukla mücadele hâlindeki yaşantısı anlatılmaktadır. Necip, Mısır'a sürgün edildiği için okulu bitiremez. Aldığı eğitim itibarıyla en azından eczacı çıraklığı yapabilmeyi umarken Mısır'da kendi meslek koluna yakın bir iş tutabilmek bir tarafa dursun beş kuruşuz kalır. Jön Türkler'in yayın organlarının birinde zaman zaman kaleme aldığı yazılar karşılığında bir miktar para kazanabilmekte ve arkadaşı Avni'nin maddi desteğiyle yaşamını sürdürmektedir. Düzenli bir işe giremeyeşine üzülse de Jön Türklüğü kendine yol tutuşundan ötürü çeşitli zorluklarla savaşıcak gücü kendinde bulmaktadır:

"Necip, hakikat-i hâlde, iş bulamamazlıktan münbais-i meyusiyetiyle beraber kendince mukaddes bir meslek bildiği Jön Türklük şeraiti dâhilinde hayatın her mezahimiyle çarpışmaya nefsinde hâlâ kuvvet bulur, çekmekte olduğu sefaleti tabii görürdü. İşte bunun için kendisi her sıkıntının bir mükâfatı olduğuna inanır kim bilir, bir gün bunca hüsnüniyeti, namuskârlığı sayesinde küçük bir şeye nâil olarak hayatını ahrârâne kazanmaktan bütün bütün meyus olmuyordu" (Bekir Fahri 1327: 15).

Necip, değerleri uğruna mesleğini yapamamaktan üzüntü duysa da sürekli bir iş arayışından da vazgeçmez. Öte yandan o ve arkadaşları kendi aralarında Mısır'daki gayrimüslimlerin çeşitli geçim yollarını konuşurlar:

"Yanı başındaki kapalı dükkânda gündüzleri, yeni gelmiş bir Fransız karikatürcüsü işliyordu. Ressam iyi resimler yapıyordu. Hatta onun resmini bile pek tuhaf yapmıştı. Herif buraya tebdil-i hava için geldiği hâlde hem eğleniyor, hem para kazanıyordu. Bu

Avrupalılar, hakikaten iş bilir adamlar idi. Nereye gitseler bir şey yapabiliyorlardı”
(Bekir Fahri 1327: 83).

Fransız gezgin bir yandan eğleniyor diğer yandan da günlük yaşamını idame ettirecek geliri sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu tebaasından Ermeniler de Mısır’a uyum sağlamış ve ekonomik durumlarını iyileştirmişlerdir:

“Etrafta bulunan Ermeniler dik dik konuşup gülüşüyorlardı. A! İşte cemiyet böyle olurdu. Herifler birbirine el ele vererek böyle nereye gitseler şen şatır yaşıyorlardı. Zaten hepsi iş adamı idi. Hele bu günlerde Mısır’a ne kadar Ermeni düşmüştü! Elan gelmekte idi. İstanbul’un kuyumcu çarşısı şurada Muski’ye naklolumuştu. Eczacılar, hekimler, her sınıf Ermeniler birer iş bulmuş kendi memleketleri gibi çalışıyordu. Herifler, içeride bu kadar tahribe uğradıkları hâlde yine hürriyet ve istiklâl fikrinden dönmüyorlardı”
(Bekir Fahri 1327: 136-137).

Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerin bazı meslek kollarındaki mahareti bilinmektedir. Nitekim Reşat Ekrem Koçu, İstanbul Ermenilerini şöyle anlatır:

“Eli zanaata gayetle yatkın, iş üzerinde dikkatli ve sabırlı, milli hasletleri olarak çalışkan olan Ermeniler İstanbul’da bazı iş yollarında asırlar boyunca adeta tek unsur olarak tanınmışlardır: Sırmakeşlik, kumaş işlemeciliği, kuyumculuk, kuyumcu kakmacılığı, bez yazmacılığı, bezzazlık, kazazlık, dülgelik, nakkaşlık, hakkâklık gibi zanaatlar bilhassa uğraştıkları iş sahaları olmuştur” (1971: 5204).

Necip’in kahvehanedeki gözlemleriyle Koçu’nun Ermeniler hakkında söyledikleri birlikte düşünüldüğünde Mısır’daki Türklerin onların çalışkanlıklarına, cemiyetleşerek birbirlerini gözetmelerine ve mesleklerini icra ettirmelerine imrendiği görülmektedir. Mısır’da sürgün hayatı yaşayan Türkler, birbirlerine el uzatmamış yahut imkânsızlıklar sebebiyle el uzatamamış, maddi yetersizlikler neticesinde de yeni bir düzen getirmek, özgürce yaşamak idealleri uğruna genç bir nesil vatanından uzakta kalmış, kimi eğitimini tamamlayamamış kimi de hiçbir meslek tutamamıştır. Hâl böyle olunca bir nesil yokluk içinde savrulmuştur.

Yine Ermeni bir ressamın Necip’e Türkiye’den ayrılan Ermeni ve Türklerin Mısır’a ve başka coğrafyalara göç ettiğini, hükümetin de sahip çıkmadığı için bu gençlerin sefalet ve işsizlikle boğuştuklarını söylemesi Necip’in üzüntüsünü artırmaktadır. Ona göre sorunun cevabı kendi içindedir. Zira Jön Türklerin arzuladıkları yeni düzeni hayata geçiremeyenleri muhalefetlerini vatanlarından uzakta gerçekleştirmeye mecbur bırakmıştır.

Eserde Necip’in iç çatışmasının verildiği şu satırlar onun şahsında mensubu bulunduğu cemiyetin genel sıkıntısını gözler önüne sermektedir:

“Canım, mademki ayda iki liralık bir işe tenezzül edecek kadar kanaatkârlık gösteriyor, mademki kimseye minnet etmeden geçinmek, hürriyet ve haysiyetini muhafaza etmek istiyordu; niçin, eline şu fakir satıcılar gibi, birkaç gazete veya kartpostal alıp meydana merdane atılmıyordu? Bu kendi tasavvur ettiği ahrârâne ve mücaadilâne hayata en

muvafık ve en kestirme bir yol değil miydi? Necip gözünün önünde bu kadar sertlik ve acılıkla tecelli eden hakikatin itabına dayanamadı. Kendi kendine:

-Hayır, hayır, dedi en adi ve en küçük bir işi yapmanın bile şeraiti var.

O, şu meydanı dolduran halkı bu gürültülü faaliyete getiren bir usul var diyordu. Hakikat şu ki önündekini şu muhitin mücadelesine hiçbir suretle hazırlanmamış bularak böyle muavenetsiz teşebbüs edeceği bir işe karşı kalbinde cesaretsizlik duyuyordu. Mamafih doğrusunu söylemek lazım gelirse Necip perişan kıyafetiyle kalbinde beslediği gururu yenemiyordu. Canım biraz da insaf lazım idi. Kendisi bu kadar senelik tahsil hayatını Mısır'da kartpostal veya gazete satmak için mi geçirmişti! Eğer o bugün şu seflane hâlde bulunursa bunun yarısı da kendi kabahati değildi ya! Necip, kendi tanıdıklarına karşı bu kadar alçaltıcı bir işte görünmekten nefretler duyuyordu. İhtimal, böyle bir işe el sürdüğünün ertesi günü bütün atıye talik ettiği ümitleri boş bir tevehhümden ibaret kalarak o zaman şu satıcılar gibi tramvaylar, müşterilerin ayağı altında çiğnenerek mahvolacaktır" (Bekir Fahri 1327: 131-132).

Yukarıdaki alıntıda açıkça betimlendiği üzere artık parasızlıktan yeni kıyafet alamadığı için üstü başı perişan gezen, yarı aç yarı tok yaşayan Necip, Jön Türk olmaktan pişman değildir. Ne var ki kanaat edeceği parayı kazanabilmek için Mısır'da yapabileceği işler, aldığı eğitimin yanında hayli basit kalmakta, bunu da gururuna yedirememektedir. Öte yandan muhalefeti sürdürebilmenin en etkili yolu basın faaliyetlerini devam ettirebilmektir ve bu da parayla mümkündür. Bu kısır döngü yalnızca Necip'in değil Jön Türklerin yaşadığı çıkmazın bir özetidir.

Menfi

Fazlı Necib'in 1325 [1909] yılında yayımlanan romanı *Menfi*, II. Abdülhamit idaresinin siyasi, sosyoekonomik koşullarını Mekteb-i Sultaniden mezun olunca Hariciye Nezaretinde memuriyet yapan Ekrem'in yaşantısı üzerinden anlatır. Ekrem, "vazifesine müdâvim, faal bir memur olmaktan ziyade İstanbul'un ezvak ve sefahat âlemlerinde gezmeye heveskâr çılgın bir genç"tir (Fazlı Necib 1325: 3). Ekrem'in anne ve babası boşanmıştır. Annesi İsmet Hanım, boşandıktan sonra ailesinin yanında yaşamaya başlar. Emekli mutasarrıf Hüsrev Bey'in hâli vakti yerindedir. Babası Rauf Bey ise alelade bir memurdur ve kendinden yaşça hayli küçük İkbâl isimli genç bir kadınla ikinci evliliğini yapar. Anne-babasının arasındaki velayet çekişmesi neticesinde Ekrem, babası tarafından Mekteb-i Sultaniye yazdırılır. Yatılı okul sürecinde oğluna hasret kalan İsmet Hanım'ın maddi destekleriyle Ekrem giyimiyle, yaşantısıyla Tanzimat romanlarının züppe tipini andırır bir Beyoğlu delikanlısı olur. Ancak İstanbul'dan hevesini aldıktan sonra bohem yaşantısını Paris'te sürdürmeyi arzulamaktadır. Bu isteği onu Mekteb-i Sultaniden arkadaşı Bedri ile yakınlaştırır. Bedri, yasadışı yollarla Avrupa'ya geçmiş ve orada Jön Türklerle katılmıştır. Mektuplaşmalarında Jön Türklerin faaliyetlerinden bahsetmekte ve Ekrem'den kendilerine bir miktar nakit ile destek olmasını istemektedir. Mektuplarla beraber *Meşveret* gazetesinin de nüshalarını göndermektedir. Bu süreçte İkbâl, senelerdir

görmediği Ekrem'e âşık olur. Onunla daha fazla vakit geçirebilmek için arkadaşlık kurar ve mektuplaşmalar ile gönderilen *Meşveret*lerden haberdar olur. Ekrem'in, kuzeni Neşide ile evleneceğini öğrenen İkbâl, kıskançlık duygusuyla Hafiyeye Naim'in annesi Hesna Hanım'a giderek Ekrem'in bir Jön Türk olduğunu söyler. Aslında Jön Türklükle hiçbir ilgisi bulunmayan Ekrem birdenbire siyasi suçlu konumuna düşer. Gözaltına alınarak İstanbul'a sevk edildiğinde Bab-ı Zaptiye'de karşılaştığı bir zabıt, orayı şu cümlelerle tasvir eder:

"-Hayır... Burası hem teokifhane, hem misafirhane, hem tımarhanedir. Teokifhane olmak itibarıyla buraya her gün bin türlü caniler, yankesiciler, beyler, efendiler girip çıkar... Misafirhane olmak itibarıyla da benim gibi duracak, oturacak yeri olmayan, parası bulunmayanları buraya atarlar... Tımarhane diye delileri attıkları da nadir değil. Ezcümle şu karışıda gördüğümüz ayakta duran ve elindeki kitabı okuyan herif divanelikler yaptığı için tımarhanede yer yok diye buraya atılmış" (Fazlı Necib 1325: 112).

Anlatılanları dehşetle dinleyen Ekrem, orada yatak bulmaktan iyi bir yere sürgüne gönderilmeye dek her türlü sorunun para ile çözüldüğünü görür. Romanda Ekrem'in sürgün hayatını daha iyi koşullarda devam ettirebilmek için çare arayışı devletin kolluk kuvvetlerinin, yargı mensupları ile avukatların, hafiyelerin, esnaf tayfasının işleyen çark içindeki danışıklı dövüşleri devlet kurumlarındaki çürümüşlüğü gözler önüne sermektedir. İsimleri zikredilmeksizin âdeta fon karakterler olarak kullanılan etikten yoksun bu meslek erbabı, devletin ve toplumun çözülme değerlerinin yansımalarıdır. Nitekim Ekrem'in sürüldüğü Konya'dan kaçış yolu ararken tanıştığı Giritli Mustafa'nın anlattıkları da bu yöndedir:

"Korkma paşam, bu polisler ve jandarmalar mülevves bir istibdat idaresinin aletidirler. Bunlar halkı soymaktan, ızrar etmekten, memlekete bela olmaktan, hatta hizmet ettikleri hükûmetlere bile mazeretler ika eylemekten başka bir şeye yaramazlar. Ben onların elinden sırası gelmiş beş altı yük sıraya bir kervan gibi tütün geçirmiş, kaçırılmış olduğum hâlde onların ruhu bile duymuyor. Senin gibi bir beyi kaçırmak ne olacak" (Fazlı Necib 1325: 147).

Reji kolculuğu yaparken idarecilerin haksızlıklarına maruz kalan Giritli Mustafa, intikam için tütün kaçakçılığına başlar. Bu süreçte tanıştığı siyasi sürgünler sayesinde vatanperver bir adam olur. Ekrem, Paris'e kaçtıktan sonra yaşadıklarından hareketle artık Jön Türk hareketine katılır ve mektuplarıyla annesi, teyzesi, nişanlısı Neşide'yi de etkilemeyi başarır. İftira sonucu jurnallenişinden sonra yaşadıkları -aslında sefahat âlemi için gitmeyi arzuladığı Paris'te- onu hürriyet savunucusu, vatanperver bir Jön Türk yapar.

Kadınlar Arasında

Safvet Nezihi'nin *Resimli Roman* mecmuasının ilk sayısında yayımlanan *Kadınlar Arasında* isimli eseri, Nüzhet ve Sadiye isimli iki genç kadının mektuplaşmalarından oluşan bir romandır. On bir mektubun yedisini Nüzhet, dördünü Sadiye yazmıştır.

Nüzhet'in kaleme aldığı ilk mektup, 24 Temmuz 1908 tarihlidir. Yazdıklarından anlaşıldığı üzere Nüzhet, matbaaların ve aynı zamanda devlet yönetiminin merkezi Babiali Caddesi'nde ikamet etmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanının uyandırdığı sevinci anlattıktan sonra Şadiye'ye basın üzerindeki sansürün ortadan kalkışını müjdelere:

"İkdam'ı arattım. Ooh! Hele çok şükür Kanun-ı Esasi'ye dair uzun sütunlar var. Evvela 'Ooh'larla dolu bir makale. Bu, adeta bir nutk-ı halas. Zavallı muharririn düne kadar boğazını sansürün pençesi sıkıyormuş. Şimdi ondan hele kurtulmuş... Ooh! Ooh! Ooh! Diye feryat ediyor. Bıçare sahib-i kalem. Evvelce için için çektiğin 'ah'ları şimdi 'ooh'a tebdil ettin, öyle mi?" (Safvet Nezihî 1325: 7).

Ne var ki gazetecilerin sansür baskısından kurtuluşu bir gecede gerçekleşse de gazete sahipleri daha çekimser davranırlar. Nüzhet'in basın faaliyetleriyle uğraşan ağabeyi bu duruma "içeriden" bir eleştiri getirir:

"Gerçek, sana onu söyleyeyim ki bugünden itibaren 'sansür'ü gömdük, hem de kefensiz gömdük. Hani ya bize burnu yazdırmayan sansürün burnuna artık bundan böyle güleceğiz. Gördün a! Bugünkü makaleler biraz canlı. Çünkü sansürün dest-i tahribi üzerlerinde yok (...) Hâlâ, sütunlar sâyeden, vâyeden vareste değil. Gazete sahipleri korkak. 'Birdenbire şiddetli lisan istimali caiz olmaz, sonra kazları ürkütürüz' diyorlar. Canım, onlardan şiddetli lisan isteyen kim? Fakat hakikati neye yazmamalı? Mademki bize hürriyet bahşedildi, serbesti-i matbuat mevcut, hâlâ müdaraya, riyaya ihtiyaç neden? Dedim ya, kanlar donmuş. Hele bizim sahib-i imtiyazı güç bela kandırabildik, tahsisattan vazgeçti. Yarın gazetenin başına iade-i tahsisat fıkrası yazılacak. Bilsen, bunun için ne kadar müşkülat çektim. Sahib-i imtiyaz: 'O, gazetenin hakkıdır. Ben senelerce sansürün sıkıntısını çektim. Şimdi biraz rahat edeceğim sırada tahsisattan neden vazgeçeyim?' diyor da geri dönmüyor. Nasıl anlatırsın? 'A efendim, o aldığımız tahsisat hakkısükût idi. Şimdi size kanun dairesinde hakk-ı kelamı iade ettiler...'" (Safvet Nezihî 1325: 9-10)

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere gazetelerin imtiyaz sahipleri faaliyetlerini sansüre uygun sürdürdükleri sürece "sus payı" olarak desteklenmişlerdir. Nüzhet'in ağabeyi, gazetenin imtiyaz sahibini epey dil dökerek cesaretlendirir ve gazetenin sabah baskısında artık maddi destek almayacaklarını duyurmaya ikna eder. Saltanatın değil kanunların egemen olacağı yeni düzende söz hakkı teslim edilecek, gazeteciler basın faaliyetlerini özgürce gerçekleştirebilecektir. Bu sebeple Nüzhet'in ağabeyi ekonomik destek almayı gereksiz görmekte ve ikiyüzlülük addetmektedir.

Roman boyunca Sultan II. Abdülhamit dönemi bürokrat ve memurlarının kabiliyetlerine göre değil bir nevi beşik ulemalığına göre kadrolara yerleştirilmesi tenkit edilmektedir. Nüzhet'in nişanlısı ile Şadiye'nin eşi de meslek ve makamlarına liyakatle atanmış kimselerden değildir. Nüzhet, nişanlısı ve çevresi hakkında bilmediği bazı hususları ağabeyinden öğrenir:

"Ona demeli ki: 'A, beyim. O müşahhas zulümlerden biri de işte sensin. Ağzı süt kolan bir çocuğa rütbe-i bâlâ vermişler.... Bu suretle rütbelerin şeref ve haysiyeti leke-dar

edilmiş. Bu, bir kere affedilmez kabahat... Sonra da seni Şura-yı Devlet'e⁷ aza yapmışlar... Menasib-ı devleti çocuk oyuncuğu derecesine indirmişler... Bu da gayr-ı kabil-i afbir cinayet-i maneviye... Sonra maddeten de hazine-i devlet mutazarrır edilmiş çünkü on paralık değerimiz olmadığı hâlde ayda on altı bin kuruş maaş almaktan sıkılmadınız; erbab-ı liyakatin açıklıktan ölmekte olduğuna nazar-ı istihfaf ile baktınız, beyim efendim" (Safvet Nezihî 1325: 20-21).

Nüzhet'in ağabeyi, Sultan II. Abdülhamit döneminde "bâlâ" rütbesinin liyakate bakılmaksızın yaygın bir şekilde verilmeye başlanmasının bu mülkî rütbenin haysiyetini zedelediğini düşünmektedir. Nitekim Sultan Abdülmecit devrinde ihdas edilen bâlâlık, ilkin bakanlara ve vekillere verilen bir rütbeyken Sultan II. Abdülhamit döneminde taltif için birçok kimseye verilmiştir⁸. Mülkiye memurlarının, babalarının rütbelerine göre görevlendirildiği romanda daha önce "*Beyefendi Şûrâ-yı Devlet'e pek müdavim. Belki paşa babasının makamına geçmek istiyor*" cümlesiyle sezdirilmişti (Safvet Nezihî 1325: 12). Amiyane tabirle torpil ve kayırmacılığın yalnızca baba-oğul ilişkisiyle sınırlı kalmayıp yüksek kademelerde görevli kimselerin gücü yettiği nispette etrafındakileri meslek yahut makam ve rütbe sahibi yapacak derecede yaygın olduğu anlaşılmaktadır: "*Nezareti dâhilinde oğlu var, damadı var, bütün akraba ve taallukatı orada; tekaüde çıkarılmış uşaklar, eli yüzü düzgün komşucukları, mahallenin hiçbir işe yaramazları orada...*" (Safvet Nezihî 1325: 16). Bu sebeple verilen tüm rütbelerin lağvedilmesi Meclis-i Mebusan'ın gündemine taşınacaktır.

Nüzhet, nişanlısının yanında gördüğü bir arkadaşı hakkındaki bilgileri yine ağabeyinden almaktadır:

"Kimsenin Avrupa'ya gidemediği bir sırada onun mezuniyet-i mahsusa ile gidişinden belli... Memuriyetle. O gibi memuriyetlerin ne olduğunu sormaya ihtiyaç yok. Şifreli bir memuriyet... Malum ya, bunların işi muamma gibiydi. Avrupa'da senelerce dolaştı. Mabeyne şifreli telgraflar yağırdırıyordu. (...) Filancada İstanbul'da bulunan Jön Türklerin esamisini muhtevî bir liste var ancak elde edebilmek için şu kadar bin Frank'a da ihtiyaç var... gibi dolandırıcı fırıldaklarıyla Mabeyn'den senelerce para çekip durmuştu" (Safvet Nezihî 1325: 53).

Burada bahsi geçen kişi; Avrupa'ya gidişin hiç de kolay olmadığı bir dönemde memuriyet adı altında ve üstelik yüksek maaş verilmesi, türlü giderlerin karşılanmasıyla hafiyelik etmek üzere gönderilmiştir. Jön Türklerin isimlerini jurnallemle görevlendirildiği anlaşılan bu kimse, güya devlete hizmet eden ancak devleti maddi zarara uğratan yüzlerden biridir.

Sadiye'nin eşi ise 23 Temmuz'dan sonra yargılanmaktan endişe duyar. Panik hâliyle Sadiye'ye mesleğini icra ederken çeşitli kanunsuzluklara bulaştığını itiraf ediverir: "*Bize şimdiye kadar kimse: 'Niçin? Neden?' sualini irat etmeye salahiyyetlar değildi. İstanbul'dan bizi tayin ettikleri zaman 'Sizin için mesuliyet yok. Efal ve harekâtınızda*

⁷ Osmanlı Devletinde idari yargı görevini gören kurumdur.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Emecen 1991: 554.

müstakil-i bi'l-reysiniz. Siz kanuna değil, kanun size tâbi olur' derlerdi" (Safvet Nezihî 1325: 37). Valiye bağlı çalıştığı anlaşılan bu kişinin, Mabeyn'den aldığı yetkiden güç bularak her türlü adaletsizliğe karıştığı, bu sebeple yeni düzende kanuna tabi tutulacağından, yapıp ettiklerinin sorgulanmasından korktuğu anlaşılmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilanı hak edilmemiş rütbelerin ellerinden alınmasından çekenlerin ikiye bölünmüşlüğü ve bulaştıkları kanunsuzlukları ortaya çıkarmış; hürriyet ortamı, gerçeklerin açıkça yazılıp konuşulmasına imkân sağlamış; Nüzhet nişanlısının, Sadiye ise eşinin gerçek yüzünü görerek ilişkilerini sonlandırmışlardır.

İsyân

İsyân, Mehmet Celal'in orta sınıf devlet memuru iki ailenin çocukları Vedat ve Zekiye'nin gönül ilişkisinin bir fon olarak kullandığı, özünde Sultan II. Abdülhamit dönemini tenkit ettiği romanıdır. İlk bakışta bir aşk romanı gibi görünse de eserde devlet yönetimiyle birlikte roman kahramanlarından Doktor Vedat ve Doktor Ferit'in sağlık sisteminin aksaklıkları üzerinden medeniyet eleştirisinde buldukları dikkat çekmektedir.

Mekteb-i Tıbbiye öğrencisi Vedat ve arkadaşları, Sultan II. Abdülhamit iktidarına muhaliftir. *Meşveret* gazetesiyle birlikte Avrupa'da yayımlanan muhalif süreli yayınları takip eden genç Tıbbiyeliler, jurnallenince Dâhiliye zabitlerinin türlü işkencelerine maruz kalırlar:

*"Dâhiliye zabitlerinin hepsi hafîye, hepsi alçak idi!..
Unutamayacağım menazır-ı faciadan biri de meydan dayağıdır: Bir gün şu meydan dayağı için, hepimiz bahçeye toplanmıştık. Sevgili arkadaşlarımızdan biri hafîye zabitlerin değnekleri altında ezilecek ve -nazar değmesin, ne adalet!- belki ölecekti!.. (...) Yekdiğerini takip eden bu sadâ-yı masumâne, bir gök güürültüsü gibi aksetti. O zaman, korkan, alçak, namussuz dâhiliye zâbitleri uzaktan bakarak, saklanarak isimlerimizi -berbat ve mülevves- defterlerine yazıyorlardı.
Seksen kişi kadar mevkufl!.. Ben de beraber!..
Taharriyât neticesinde bir kısmımızda Avrupa'da neşrolunan Türkçe gazeteler de bulundu"* (Mehmet Celal 1910?: 13-14).

Siyasi suçlu sayılan Jön Türklerin sorgulandığı ve işkence gördüğü bir vapurda yaşananlar Vedat'ın gözündeki engizisyon mahkemesi gibidir: *"Abdülhamit'in bu alçak adamları: Engizisyonlara bile hayret verecek bir merhametsizlikle etrafımı aldılar. Birisi setremin düğmelerini, gömleğimin yakasını çözdü. Öbürü de kaynar suda son derecede kızdırılmış iki yumurtayı koltuklarımın altına soktu; Müteakiben Fehim'in iri ellerinden biri yanaklarımın üstünde patladı"* (Mehmet Celal 1910?: 16).

Adı geçen Fehim, II. Abdülhamit'in serhafiyesi Fehim Paşa⁹ olmalıdır. Mehmet Celal'in, padişahça desteklenen güçlü bir devlet görevlisinin iktidar karşıtlarına işkence edişini kurguya yansıtması, tarihî olayları edebî esere taşıyarak bir nevi kayıt düşmek isteğidir. Romanda yer alan bir diğer siyasi figür ise sorgulama neticesinde Trablusgarp'a sürülen Vedat'ın burada tedavi ettiği Müşir Recep Paşa'dır. Bu bölgeye sürgüne gönderilenlere iyimser davranmasıyla bilinen Paşa, eserde de Vedat'a yardım edecek ve onun sürgün günlerini rahat geçirmesini sağlayacaktır¹⁰. II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a dönen Vedat, emraz-ı dâhiliye [iç hastalıklar] doktoru olarak göreve başlar. Vatansever genç doktor, mesleğini layıkıyla yapmayı bir vatan borcu saymaktadır. Birlikte çalıştığı bazı meslektaşlarının görevlerini icra ediş biçimlerini şöyle eleştirmektedir:

"(...) Bu cihetle, hastalarının yorganlarını sattırıp ücret alan arkadaşlarımdan (!) müstesna idim!.. Gazetelere verdiğim ilanlara da bu mesleğimi şöyle nazikâne ifham ettim. Hususiyle sevgili askere, asker ailelerine o kadar mesrurâne, o kadar mütehalikâne koşardım ki... Hüda bilir, benim bu gayret-i vatanperverânemi karşıdan bir gayz-ı menfaat ile seyreden milyoner, fakat müşir insan fakat alçak olan mensubîn-i tıp, hani şöyle, yüz lira verilmeden eline neşteri almayan, aldıktan sonra, bedbaht hastasını da kendi cehalet-i mağrurânesine kapılarak öldüren cahiller hasetler[i]nden kıvrana kıvrana 'budala! Sanki kendisinden başka insaniyete hizmet edecek kimse yokmuş!' derlerdi!.." (Mehmet Celal 1910?: 36).

Bugünkü karşılığı "bıçak parası" olarak bilinen haksız kazanç yöntemi Vedat'a göre meslek etiğinin ihlalidir.

Vedat, bir aylığına vekâleten Şişli'deki Fransa Hastanesinde (akıl hastanesi) görevlendirilir. Bu süreçte sağlık hizmetlerinde yaşanan sıkıntıları yakından gözlemler. Hastanede bulunan dört ayrı oda tipi ve bunların ücret karşılığında farklı toplumsal sınıflara hizmet veriş kurumun âdeta bir otel gibi yönetildiğini göstermektedir. Vedat'ın gözlemleri arasında en dikkat çekici şey ise, siyasi suçluların akıl hastası gibi davranarak işkenceden kaçmak için akıl hastanelerini gönüllü sürgün mekânı olarak kullanmalarındır:

"Fransa Hastanesi bir müessesesedir, ki sebab-i tesisi fikr-i insaniyetten ziyade hiss-i hurs ve menfaate mübtenidir. Kesb-i afiyet eden bir hastayı lüzumundan ziyade orada alako[y]mak o zavallıyı bir şeyden haberi olmayan ailesine daima hasta tanımak oradaki rahibelerin birinci vazifesidir. Hey gidi medeniyet! Ne kadar tekâmül ederse o kadar vahşete yaklaşıyor!.. Devr-i istibadda Hasan Paşa malumunun kırbacından, kabasakalın işkencesinden kurtulmak için mecnun rolünü ifa etmekte olanlar polisin sevkiyle buraya tükülürdü, ve bu biçarelerin ne zaman çıkacakları meşkûk bir hâlde kalırdı" (Mehmet Celal 1910?: 85).

⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Gör 2019: 71-84.

¹⁰ Müşir Recep Paşa'nın sürgün gönderilenlere tutumu için bkz. Yiner 2007: 508.

Vedat nezdinde bu hastane bir kurum olarak insanıyetten ve medeniyetten uzaktır. Taburcu edilmesi gereken hastalar keyfi uygulamalarla oyalanmakta ve yakınlarına hastalarıyla ilgili doğru bilgiler verilmemektedir. Öte yandan son derece akıbaşında, eğitimi ve meslek erbabı kesim, siyasi erk karşıtlığı yüzünden mesleğini icra edemez ve günlük yaşantısını sürdüremezken işkencecilerinin hiçbir zarara uğramaması üstelik bir de devlet eliyle taltif edilmeleri, bozuk düzenin göstergesi olarak okuyucuya sunulur. Nitekim yukarıda verilen alıntıda zikredilen Hasan Ağa¹¹'nın Çırağan Vakası'nın bastırılışında etkili olduğu ve bu sebeple padişah tarafından paşalık rütbesine yükseltildiği bilinmektedir.

Meslektaş Doktor Ferit'in bir mektubunda dikkat çektiği husus, Vedat'ın yukarıda dile getirdikleriyle benzerdir:

*“Ezkaza şehremanetinden bir müfettiş gelse delilerin itamesinden bir numune olmak üzere kendisine yağlıca bir pırzola gösterilirdi ve bu müfettiş ezkaza delilerin koğuşuna girse ‘Açız aç! Açlıktan ölüyoruz, pislikten çürüyoruz!’ diye haykıran aklı başındakiler güllâbi tarafından ‘İşte yine nöbet geldi!’ diye bağlanırdı!
Ah ey kari! Burada insanıyetten nefret ettiğim günler oldu!. Tabiplik vekaletinden istifa etmeyeydim hemen hemen ben de çıldıracaktım. Bu satırları yazarken bile zafiyet-i asabiyemden korkuyorum” (Mehmet Celal 1910?: 89).*

Hastaneyi denetlemeye gelen belediye müfettişine mükemmel bir idare imajı çizmek için türlü sahtekârlıklara tevessül eden hastane çalışanları da liyakatsiz paşalar gibidir. Ferit, gördüklerine daha fazla tahammül edemez, bozuk düzeni tek başına değiştiremeyeceğini kabullenir ve mesleğini bırakır. Zira mezuniyet arifesinde mesleğini gençliğinin ve hayatının üstünde tutacağına, devletine ve milletine bağlılıkla görevini icra edeceğine ve hastalarıyla çıkar sağlayıcı ilişkiler kurmayacağına dair ettiği yemini hatırandan çıkarmamıştır. Ancak meslektaşlarının çoğu haksız kazanç elde etmektedir:

“Bunların içinde milyonlar bilirim, ki, kirpiklerinin arasından şöyle bir lahza-i nazar fırlatarak, hastasının parmakları içinde bir mecdiyenin şu'a-i sîminini görünce baygın ve hasıs kalbine serin bir döşek katarat-ı müntehi dökülür ve şu'a-i sîmin içinde hastayı teşhis, tedaviyi bütün vezâif-i tabibânesini unuttur bu şu'a-yı sîminin ufk-ı hayalinde bir kere daha eş'i'a-nisar olması ümidiyle ikinci bir muayeneye lüzum gösterir!” (Mehmet Celal 1910?: 97-98).

Vatanperver iki hekimin meslek etiğini ve millete hizmeti her şeyin üstünde tutan ortak duyularını Jön Türklerin düşleyip idealize ettikleri insan tipinin özelliklerindendir.

¹¹ Yedisekiz Hasan Paşa olarak da bilinir.

Müsebbib

Safvet Nezihî'nin bu çalışmaya konu edilen diğer romanı *Müsebbib*, II. Meşrutiyet'in ilanından beş gün sonra, 28 Temmuz 1908 tarihinde, Zülfikar Molla konağının penceresinden sokağa taşan kutlamaları izleyen Rana'nın gözünden aktarılan bir sahneyle başlamaktadır:

"Bu kadar muhtelifü'l-cins bir halk tasavvur olunamaz. İçinde her türlü kıyafette adamlar mevcut: Hamal, esnaf, memur, asker, ulema.... Çocuklar, İslam ve Hristiyan kadınlar ne olduğunu layıkıyla keşfedemedikleri bir kuvvetin tesir-i mukavemet-süzuna kapılarak cereyana tâbi oluyorlar, (...)" (Safvet Nezihî 1326: 5-6).

II. Meşrutiyet'in ilanının toplumdaki birçok meslek grubu tarafından sevinçle karşılandığı yukarıdaki alıntıda anlaşılmaktadır. Meşrutî rejimi destekleyen ve bu yolda mücadele eden bilinçli bir bürokrat ve memur kitesinin yanında serbest meslek erbabı da kutlamalara katılmaktadır.

Zülfikar Molla'nın büyük damadı Atf Efendi, henüz genç bir zabıtken görev icabı gittiği Rumeli'de Ali Suavi ile tanışır ve aralarında samimi bir dostluk gelişir. Ayrıca oğlu Nazîf'i Mekteb-i Sultani'ye kaydettirmek istediği sıralarda okul müdürünün Ali Suavi olduğu da zikredilir. Bu Ali Suavi, kuşkusuz II. Abdülhamit'i tahttan indirerek V. Murat'ı tahta çıkarmak üzere Çırağan Sarayı'na baskın düzenleyen Ali Suavi'dir. Yeni Osmanlılar üyelerinden Atf Efendi, dostu Ali Suavi ile birlikte Çırağan Baskını'nda hayatını kaybeder.

Damadı Atf Efendi'yi ararken Bab-ı Zaptiye'ye giden Zülfikar Molla, zaptiye neferleri eşliğinde cesedi teşhis eder. Damadının vatanperverâne can verişini üzerine dua ederken düşündüklerini sesli dile getiren Zülfikar Molla, memurlar tarafından derdest edilir ve Zaptiye Nazırının huzuruna çıkarılır. Aşağıdaki satırlarda Zülfikar Molla'nın sistem eleştirisiyle beraber bir ölü'nün bedenine saygısızlık edecek kadar zorbalara tepkisi görülmektedir:

"Ben ulemanın, mevalidenim¹² dedi. Hiç olmazsa kisve-i ulemaya riayet ediniz. Ben mevta-yı müslimine vaki olan hakareti reddettim. İlahın emrini tebliğ eyledim, vazife-i şeriyemin haricine çıkmadım. Fakat siz vazife-i memurenizin fevke çıkıyorsunuz. Ne insaniyeti, ne şeriatı, ne kelâm-ı İlahi..." (Safvet Nezihî 1326: 69).

Gördüğü muamele karşısında sessiz kalamayan Zülfikar Molla, gözüne alındığında üzüntüden kalp krizi geçirerek vefat eder. Konak halkının peş peşe yitirdiği aile üyelerinin siyasi suçlu sayılmaları üzerine evlerine aramaya gelen mahalle bekçisi ve komiserler, çeşitli ziynet ve evraka el koyarlar. Böylece tüm aile "vatan haini" ve padişah düşmanı ilan edilir. Dönem şartlarında suçun şahsiliğinin önemsenmesi, aile üyelerinin de doğrudan yahut dolaylı yollarla cezalandırılması, adalet mekanizmasındaki aksaklığı göstermektedir. Nitekim bunların hiçbirisiyle ilgili

¹² Mevali: Osmanlı devlet teşkilatında, üst seviyede müderrislik payesine erişmiş, ilim adamları, mollalar, büyük kadınlara verilen unvandır.

bulunmadığı hâlde ailenin diğer damadı Zahit Efendi de İstanbul'a geri dönmek üzere Anadolu'ya kaymakam olarak sürülür; vatanın ücra bir köşesinde hastalanır ve doktor dahi bulunamadığı için hayatını kaybeder. Modern tıbbın ulaşmadığı bu coğrafyada ailenin en küçük üyesi Zehra da salıncaktan düşer ve omurgası zedelenir. "Ebe ve bilgiç kadınların" kocakarı ilaçlarıyla tedavisi sonucu çocuk sıhhatini büsbütün yitirir. Özetle ailenin en büyüğünden en küçüğüne herkes Atf Efendi'nin ideolojisi sebebiyle felakete sürüklenir. Roman kahramanının mevcut siyasi otoritenin karşısında konumlanarak kamu kurumlarının çürümüş yapısını modern ve adil bir düzene kavuşturma ideali, kendisinin ve bazı aile üyelerinin canına mâl olurken geride kalanları hayatını alt üst eder.

Aile tüm umudunu Atf Efendi'nin oğlu Nazif'e bağlar. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyede son sınıf öğrencisiyken eğitim almak üzere Fransa'ya gitmek isteyen delikanlı, babasının Çırağan Vakası'na karışanlardan oluşu ve ailesinin mevcut maddi şartları sebebiyle bu idealini gerçekleştiremez. Tüm ekonomik sıkıntılara rağmen doktor yüzbaşı olarak göreve başlayan Nazif, Paris'e gider ve burada hükümet karşıtı arkadaşlarına basın faaliyetlerini devam ettirebilmeleri için nakdî yardımda bulunur. Nazif, babasının yolunu takip ederek iktidara muhalefet etmeyi seçer. Ancak bu defa da bir başka jurnal hadisesi hayatlarını derinden etkiler. Kız kardeşi Rana'nın eşi tabip kolağası Nedim, Nazif'i ve arkadaşlarını jurnaller, kayınbiraderinin Fizan'a sürülmesine sebep olur. Bu süreçte anneleri de üzüntüden vefat eder. Hafiyeliği karşılığında ödüllendirilerek rütbe alan ve zenginleşen Nedim'in sebep olduklarına sessiz kalamayan Rana, jurnalciliğine tahammül edemediği eşini tabancayla öldürür. Zülfikar Efendi konağında yaşayan ailenin darmadağın oluşunda biri Yeni Osmanlı, diğeri hafiyeye iki damadın mesleklerinden güç alarak inandıkları değerlerin peşinde koşmaları rol oynamaktadır. Mevcut siyasi otoritenin çeşitli kademelerinde görevli memurların vazifelerini sınırları aşmak pahasına kötüye kullanmaları da tüm roman kahramanlarını felakete sürüklemiştir.

Jön Türk

Jön Türk, Ahmet Mithat Efendi'nin son romanıdır. Başlığı itibarıyla siyasi bir roman olduğundan şüphe duyulmayan eserin konusuna ilişkin Alaattin Karaca'nın kanaati şöyledir:

"Jön Türk, siyasî bir hareketin romanı mı yoksa aşk hikâyesi midir? Bu soruya verilecek en uygun cevap, romanın temelde bir aşk hikâyesi olduğu şeklindedir. Ancak romancı, aşk hikâyesinin arasına II. Abdülhamit dönemindeki çeşitli siyasî ve sosyal sorunları katmıştır. Böylece Jön Türk'te, aşk ögesinin yanında zayıf kalan bir siyasî boyuttan söz edilebilir. Bunun dışında esere, siyasî roman demek güçtür. (...) romanı; "kıskanç bir kadının kurbanı olarak sürgüne gönderilen ve böylece yeni nikahlandığı eşinden ayrı düşen bir gencin öyküsü" olarak değerlendirmek daha uygundur" (1991: 123).

Alaattin Karaca'nın bu tespiti isabetlidir. Ancak Nurullah'ın aslında hiçbir ilgisi bulunmadığı hâlde Jön Türk olarak jurnallenışı kurguda önemli bir işlevi üstlendiğinden bu esere tam anlamıyla bir aşk romanı demek de mümkün görünmemektedir. Esasında çalışmada daha önce zikredilen *Menfi* romanıyla benzerlik gösteren bu eserde Ceylan (asıl ismi Ayşe'dir), Mekteb-i Hukuk son sınıf öğrencisi Nurullah'a âşıktır. Sevdiği delikanlının Ahdiye ile evlilik hazırlığını duyup kıskançlık krizine girerek onu bir Jön Türk olarak jurnallemesi kurgunun seyrini doğrudan etkilemektedir. Ceylan, Nurullah'ı "kandırarak" onunla birlikte olur ve hamile kalır. Hamilelik haberini verdiğinde Nurullah'tan düşündüğü karşılığı alamayınca, esasında bir Jön Türk olan babası Kâzım Bey'in odasındaki "evrak-ı muzırâ"yı alıp Nurullah'ın evine yerleştirir. Babasının yazı ve imzasını taklitte Serhafiye Feyzullah Efendi'ye Nurullah'ın Jön Türk olduğunu bildiren bir de mektup gönderir. Siyasete kayıtsız, amacı okulu bitirdikten sonra evlenerek çalışma hayatına başlamak olan delikanlı tutuklanır ve Akka'ya sürülür.

Kalem faaliyetlerini halkı eğitmek ve toplumun kalkınmasına hizmet etmek gibi amaçlarla sürdürdüğü bilinen Ahmet Mithat Efendi, eserlerinde para idaresi ve tasarruf etme hususlarına da değinmiştir. *Felatun Bey ve Rakım Efendi*'de mirasyediliği ve alafangalılığıyla düşkün, olumsuz bir tip olarak gösterilen Felatun'un karşısında Rakım, çalışkanlığı ve tasarrufluluğuyla örnek bir tip olarak sunulur. Berna Moran, Ahmet Mithat'ın bu eserini incelediği yazısında yazarın işi "bir şirketin bilançosunu saptarcasına kahramanlarının kazancını ve masraflarını" açıklamaya vardırıldığını söylemektedir (2007: 52). *Jön Türk*'te de Nurullah, sürüldüğü Akka'dan İskenderiye'ye geçtikten sonra tanıştığı Abdülğaffar Sacit'in kendisine sunduğu teklifi değerlendirerek yazıhanesine ortak olur ve avukatlığa başlar. Ahmet Mithat Efendi, Nurullah'ın gelirini artırmak için yaptıklarını Rakım örneğindeki gibi kuruş hesaplarıyla olmasa da ayrıntılarıyla anlatır:

"İskenderiye'de oldukça refah ile beraber en ucuz mâişetin ne surette mümkün olabileceği hususunda Abdülğaffar'ın nasihat ve delâletinden Nurullah Bey pek büyük istifade etti. İştirakin ikinci haftası hitama reside olmaksızın yeni mahallatın eski mahallata en yakın bir kenarında kâin büyük bir umumi hanenin dört odalı ve bir mutfaklı bir dairesini Nurullah Bey isticarla beraber Akka'ya giden bir vapura Fransızca bir de mektup teslim eyledi" (1326: 122).

Nurullah, işlerini büyüttükten sonra evi için eşyalar almaya başlar ve gönderdiği bir mektupla ailesini de yanında yaşamak üzere İskenderiye'ye davet eder. Nurullah'ın burada şöhret kazanarak gelirini artırması ise şu cümlelerde anlatılır:

"Orada gerek Türk ve gerek Arap ahrarından pek çok zevat Nurullah'ın ziyaretine geldikleri gibi kendisi dahi bunların ziyaretine gidiyor ve musahabe nevinden yürüttüğü mebahis-i hürriye ve hukukiye esnasında fazl ü irfanına cümleyi meftun ediyor idi. Beynelislam arttıkça artmakta bulunan işbu şöhret Avrupalılar mahafiline de aksederek onlar meyânında da Nurullah'ın daire-i muarefesi ettikçe ediyor idi."

Bütün bu ahvalin Nurullah hakkında en mühim tesiri dava vekâletine ait olan menafinin artması cihetinde görülüyor idi. Cereyan-ı vukuatın zarfı olan zamanların biraz daha ötesini şimdiden araştırarak olur isek İskenderiye'ye vusulünden henüz altı ay mürur etmeksizin Nurullah Bey o şehri cesimin, o bender-i ticaretin en meşhur dava vekillerinden olup Arapça ve Fransızca müdafaa-i adalet-cuyanesine cümleyi hayran ediyor ve ona göre kazancı çoğaltıyor. Lakin Abdülğaffar Sacit ile müşareket ve refakatinde devam ediyor. Egerçi şimdiki Abdülğaffar Sacit adeta bir maiyet memuru hâl ve derecesinde kalmış ise de Nurullah ona hâlâ amir nazarıyla bakıyor, ondan ayrılmak, ona nazar-ı istihfaf ile bakmak nankörlük olacağı gibi zaten sahib-i şöhret bir avukat için bir değil birçok rüfekaya lüzum görüleceğinden Abdülğaffar başka adamlara tercihan mekiinde kalması maslahaten dahi lazımdır" (1326: 123).

Mekteb-i Hukuku ikincilikle bitiren Nurullah, bildiği yabancı dillerin, çalışkanlığının, gayretinin ve bunların yanında vefakârlık, kadirşinaslık gibi iyi hasletlerinin neticesinde büyük bir ticaret limanı olan İskenderiye'nin en aranan avukatlarından biri hâline gelir. Meslekî başarısıyla okura örnek gösterilen bir diğer kişi de Nurullah'ın babası, eski vülât kapı kethüdalığından emekli, Kâşif Efendi'dir. Anlatıcı, takribi kırk yıl kadar mesleğini icra etmiş Kâşif Efendi'nin meslekî vasıflarını saymakla bitiremez. Zira vaka zamanından kırk yıl kadar önce kâtipler sadece resmî yazışmaları yapmakla görevli alelade kimseler değildir. *"Kâtip demek her şey demek. Gazete muharriri, kitap müellifi, tumturaklı tebriknameler, teşekkürnameler münşisi. (...) Epeyce Fransızcası var. (...) Kâşif Efendi gayet zeki, durendiş bir adamdır"* (Ahmet Mithat Efendi 1326: 34). Carter V. Findley, İslami geleneklere göre sürdürülmüş bir bürokrasi ve memuriyet sisteminin Batılılaşma sürecinde ödüncülen yeni bir anlayışa dönüşümünün kültürel bölünmeye sebep olduğunu söyler (2020: 64). Dolayısıyla kâtipler ve mülkiye memurları da bu süreçte bocalamaktadır. Zira modernleşme sürecinin memurları, kalemiye mensubu meslek büyüklerine göre beceri düzeylerini geliştirememiştir (Findley 2020: 64). Bu itibarla Ahmet Mithat Efendi'nin Kâşif Efendi özelinde söyledikleri aslında zaman içerisinde meslek sınıfı mensuplarının ilerleme kaydetmek bir yana dursun giderek niteliksizleştiklerine yönelik bir tespittir.

Menfi'deki İkbâl gibi Jön Türk'ün Ceylan'ı da Türk edebiyatında Hançerli Hanım Hikâye-i Garibes'i'nden beri karşılaşılan fettan kadın tipinin bir örneğidir. Eserde dönemin siyasi atmosferine ve devlet görevlilerinin etik yoksunluğuna eleştirilerin yöneltmesi bu fettan kadın tiplemesinin hamlesiyle gerçekleşir. Jön Türk kimliğini gizleyerek kendi hâlinde bir memur olan Kâzım Bey önce kızının yaptığına öfkelenir. Ne var ki "yeni hafiye bir aralık şu meslek-i menhusadan" tiksinsen de ertesi gün gazetelerden rütbesinin yükseltildiğini öğrenir öğrenmez Serhafiye Feyzullah Efendi'nin elini eteğini öpmeye gider (Ahmet Mithat Efendi, 1326: 100). Kâzım Bey bu ani yükselişini tamamen jurnalciliğe borçludur. Levent Ali Çanaklı da benzer şekilde Ahmet Mithat'ın "Feyzullah Efendi tipi ile II. Abdülhamid Döneminde jurnalciliğin sağladığı fırsatları sonuna kadar ve acımasızca kullanan hafiye-bürokratlara" dikkat çektiğini vurgular (2010: 348). Zira çalıştığı daireye ayda ancak üç kez uğrayan Feyzullah Efendi, önce maaşını sonra tüm mal varlığını türlü dalaverelerle günbegün artırmıştır.

O, merhametli ve hayırsever görünen yüzünün arkasında para ve şöhret düşkünü bir karakter taşıyan, çürümüş bürokratik sistemin meslek etiğinden yoksun, tipik bir memurudur.

Sevda-yı Medfun Yahut Safahat-i İstibdat

Vodinalı Hasan Remzi'nin bilinen tek romanı *Sevda-yı Medfun Yahut Safahat-i İstibdat*'ın başkişisi İsmet Rebii, geçimini gazetecilikle sağlayan gizli bir Jön Türktür:

"Yıldız casuslarının, saray haydutlarının iftirasından şer ve melanetinden ihtizaren daima uzleti ihtiyar eder, muhabbet-i milliye ve hamiyet-i vataniye hissiyat-ı âliyesiyle mütehasıs bulunan dilaverân-ı hünerin, vatan kahramanlarının asarını mütalaa eyledikten, o sahaif-i bediayı dimağ-ı nev-şükûftesine hakkettikten sonra gaddar, merdüm-har ve melun hafiyelerin... Alçak, namussuz jurnalcilerin dendan-ı zulüm ve gadrine düşmemek mülâhazasıyla o kıymettar eserleri ağlaya ağlaya yakardı. (...) O, hemfikir ve hissi olan 'Jön Türk'lerle telakki ettikçe yine muazzez vatana dair hasbihaller eder. (...) İsmet Rebii gizli bir Jön Türk idi" (Vodinalı H. Remzi 1327: 6).

İsmet Rebii, okuduğu eserlerin başkaları tarafından bilinmesi hâlinde jurnalleneceğinden ve sürgüne gönderileceğinden emindir. Hafiyeleri yamyam ve lanetli, Yıldız'da görevli devlet adamlarını ise casus ve haydut şeklinde tanımlayan bu genç adam, zulme uğramaktan korkarak okuduklarını hiç istemediği hâlde yakmak zorunda kalmış biri olarak okura takdim edilir. Okuduklarını gizlemek yahut imha etmek zorunda olduğu gibi yazdıklarında da fikirlerini rahatça ifade edememektedir. Basın faaliyetlerini sürdürmenin böylesi zorluklarıyla cedelleşirken gazete yazılarından haberdar bir vezirin tavassutuyla memuriyete geçiş imkânı bulması şöyle anlatılır:

"İsmet Rebii bir zaman gazetelere de yazı yazdı. Fakat şu son senelerde bir ye's-i giran ile matbuat âleminden çekilmişti zira matbuatın başında merhum Namık Kemal gibi muhterem ve mukaddes bir ebu'l-ahrarın mahlas-ı mübareğini gasp eden, çalan 'Ebu Mukbil Kemal' gibi uşak bozuntusu hain bir jurnalcı bulunuyordu. Hazine-i devlet, milletin arak-ı cebin-i mesâisi böyle edâni-i ümmetin ceyb-i ihtirasına dökülüyordu. İsmet, mahsud-ı akran olacak bir kudret-i kalemiyeye malik olmakla beraber rint, hoş-gu bir şair idi. Osmanlı gençlerinin kemalat-ı Fikriyelerini takdir eden vüzeradan bir zatın muzhir teveccühü olarak sadaka-i merhamet olmak üzere kendisine Cezâir'de bir memuriyet verilmişti" (Vodinalı H. Remzi 1327: 6-7).

Vatanperver İsmet Rebii'nin basın faaliyetlerinden çekilişi, matbuat âleminin başında artık Namık Kemal gibi hürriyet sevdalısı bir kalemin olmayışı, dönemin sansür memuru Ebu Mukbil Kemal¹³'in kendisini jurnalleyişinden çekinmesiyle de

¹³ Ebu Mukbil Kemal, Sultan II. Abdülhamit döneminin matbuat müdürlerindedir. Cevdet Kudret, onun "Kılkuyruk" olarak da anıldığını söylemektedir (2000: 46). Ayrıca İsmail Kemal Bey ile birlikte, Filibe'de, ilk sayısı 13 Teşrinisani 1312'de yayımlanan *Hamiyet* gazetesini çıkarmıştır. Eserleri: *Klod'un Sergüzeştî* (1318), *Dülger'in Kızı* (1319), *Bir Korsanın Muaşakası* (1313), *Nigâr'ın Aşkısı* (1330).

ilgilidir. Ne var ki korktuğu başına gelecektir. Cezayir’de Yunanlar tarafından bir silahlanmanın başladığını Mabeyn’e bildirir. İkazı dikkate alınmayınca meseleyi bizzat anlatmak üzere İstanbul’a gider ve Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa ile görüşür. Ancak bu hamlesi de ciddiye alınmaz. Zira “Başkâtip Kara Tahsin, ikinci kâtip İzzet ve hempâları gibi mülain yalnız servet-i milleti tarih etmekle kalmayıp fen diploması da Avrupa dehatını bile lal ve mebhut eyleyen koca Sultan Hamid’in çeşm-i basiretine gaflet perdesi çekmişlerdi. Muhabbet-i vatan, uhuvvet-i diniyye, ismet-i milliye bunların indinde muhakkar idi” (Vodinalı H. Remzi 1327: 27). Padişahın basiretini bağlayanların Tahsin ve İzzet Paşalar ile avaneleri olduğunu düşünen İsmet Rebiî, Tahsin Paşa’ya hakaret eder. Böylece derdest edilir, sorguya çekildikten sonra da sürgüne gönderilir. Memuriyeti kaybettiği için geçimini yeniden gazetecilikle sağlamaya karar verir. İsmet Rebiî, *Hizmet* ve *Zaman* gazetelerinde müstear isimlerle yazılar yazar hatta vezir ve şehzadeleri öven kasideler kaleme alır. Öyle ki bir süre devlet büyüklerine sunduğu kasidelerle geçimini sağlar. Kalemını bırakması şartıyla kendisini maaşa bağlayacak bir paşanın teklifini, para karşılığında susmanın hafiyelikten farklı bir tarafının olmadığı düşüncesiyle reddeder. Yaşadığı tüm maddi zorluklara rağmen kalemını kimsenin hizmetine sokmaz, menfaatini gözeterek susmak yolunu seçmez.

SONUÇ

Çalışmada değerlendirilen romanların tamamında II. Meşrutiyet’in ilanından önceki yıllarda sansürün basın ve matbuat hayatındaki etkileri görülmektedir. Farklı meslek kollarına mensup roman kahramanlarının bir kısmı kalem faaliyetleriyle doğrudan ilgilenmektedir; ya geçimlerini matbuattan sağlamakta ya da temsilcisi oldukları Jön Türk hareketinin yayınlarını takip etmektedir. Amaçları çok sevdikleri vatanlarına hizmet etmekten ibaret Jön Türklerin bir kısmı takip ettiği yolda jurnallenince eğitimini tamamlayamamış, bir kısmı da mesleğini kaybetmiştir. Toplumun aydın kesimini oluşturan çoğunluğu Mülkiye, Harbiye ve Tıbbiye sınıflarına mensup Jön Türkler, mesleklerini icra edemeyişlerinden iki sebeple üzüntü duyarlar. İlki maddi sıkıntılarla boğuşmalarıdır. Diğer sebep ise vatana hizmet etmeyi her şeyin üstünde tutan bu genç neslin meslek hayatlarını sürdüremeyerek topluma fayda sağlayamayışlarıdır. Bu kesim, meslekî faaliyetlerini sürdüremediği gibi zorunlu seyahatlere, firarlara ya da sürgünlere mecbur kalmıştır.

Romanlarda çoğunlukla hafiyeliğin meslek hâline getirilmesi, bu yolla sağlanan gelir ve makamların yaygınlaşması vurgulanmış; haksızlıklarla hatta bir bakıma beşik ulemalığıyla imtiyaz kazanan memur ve bürokratların II. Meşrutiyetin ilanıyla rütbelerinin/unvanlarının ellerinden alınarak cezalandırılacağı işlenmiştir. Devlet kurumlarının işleyişindeki aksaklıklar, hastanelerin yönetiminden adalet sistemindeki bozukluklara, torpil ve kayırmacılıkla rütbe, makam dağıtılmasına ilişkin örnekler ise roman kahramanlarının meslekî konumları üzerinden okura sunulmuştur. Doktorlar, hastane idarecilerinden; gazeteciler, sansürcüler ve basın organlarının imtiyaz

sahiplerinden; devlet kademelerinde görevli memurlar, üstleri yahut meslektaşlarının jurnallerinden; gözaltına alınan tüm roman kahramanları, zabıtların ve yargı mensuplarının muamelelerinden şikâyetçidir. İncelenen romanlardaki eleştirilerin çoğunlukla hafiye teşkilatına yöneltildiği göze çarpmakla beraber hafiyelerle devletin üst kademelerindeki memur ve bürokrat tasvirlerinin genellikle benzer ifadelerle yapıldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AHMET MİTHAT EFENDİ (1326). *Jön Türk*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- AYDIN, E. (2002). "1872-2000 Yılları Arasında Yazılan Türk Romanları Bibliyografyası". *Hece (Türk Romanı Özel Sayısı)*, 65-66-67: 816-841.
- BEKİR FAHRİ [İDİZ] (1327). *Jönler Mısır'da*. İstanbul: Kütüphane-i Cihan.
- CEVDET KUDRET (2000). *Abdülhamit Döneminde Sansür*. 1. Cilt. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- CARTER, V. F. (2020). *Kalemîyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- ÇANAKLI, L. A. (2010). *Türk Romanında Bürokrasi ve Memurlar (1872-1950)*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- EMECEN, F. (1991). "Bâlâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4: 554.
- ERKUL YAĞCI, A. S. (2011). *Turkey's Reading R(evolution) A Study on Books, Readers and Translation (1840-1940)*. (Yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- FAZLI NECİB (1325). *Menfi*. Basım yeri bilinmiyor.
- GÖR, E. (2019). "II. Abdülhamid Dönemi'nden Bir İstihbaratçı Profili: Serhafiye Fehim Paşa (1873-1908)". *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/1: 71-84.
- GÜNDÜZ, O. (2013). *İkinci Meşrutiyet Romanı 1908-1918 Yapısal ve Tematik İnceleme*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İDİZ, B. F. (2013). *Jönler Mısır'da*. (haz. Âdem Özbek). Ankara: Kurgan Yayınları.
- KARACA, A. (1991). "Ahmet Midhat Efendinin Jön Türk Adlı Romanı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 9/1: 121-141.
- KARAKIŞLA, Y. S. (2015). *Eski Zamanlar Eski İnsanlar Osmanlı Toplumsal Tarihi Üzerine Yazılar (1876-1926)*. İstanbul: Doğan Kitap.
- KOÇU, R. E. (1971). "Ermeni, Ermeniler". *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Koçu Yayınları, 10: 5203-5204.
- LANSON, G. (1937). *İlimlerde Usul: Edebiyat Tarihi* (çev. Yusuf Şerif). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- MARDİN, Ş. (2011). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- MARDİN, Ş. (2015). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- MEHMET CELAL (1910?). *İşyan*. İstanbul: Meşrutiyet Matbaası.
- MORAN, B. (2007). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- OKAY, O. (2011). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- SAFVET NEZİHİ (1325). "Kadınlar Arasında". *Resimli Roman*, 1: 1-51.
- SAFVET NEZİHİ (1326). *Müsebbib?!*. İstanbul: Cihan Matbaası.
- TAHSİN PAŞA (2017). *Yıldız Hatıraları* (haz. Ahmet Zeki İzgöer). İstanbul: İz Yayıncılık.
- TOPRAK, Z. (1987). "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Müstehcen Avam Edebiyatı". *Tarih ve Toplum*, 38: 25-28.
- VODİNALI H. REMZİ (1327). *Sevda-yı Medfun Yahut Safahat-i İstibdat*. İstanbul: Uhuvvet Matbaası.
- YİNER, A. (2007) "Müşir Receb Paşa". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 34: 508.